

Бела Жолт Сакач

Паладь-Комарівці (Palágykomorós), реформатська церква

Населені пункти колишнього Ужанського комітату, Паладь і Комарівці, у 1943 році були поєднані, і таким чином утворилося сьгоднішнє село Паладь-Комарівці. Розташована у паладьській частині реформатська церква – це одна з найзначніших середньовічних архітектурних пам'яток Закарпаття, однак фахова література з історії мистецтва досі ледь згадувала про неї (мал. 1). Вперше на неї звернули увагу, коли наприкінці XIX століття зайшла мова про її реставрацію. Проте, окрім того, що процес

йшов своїм шляхом, церква не привернула на себе увагу фахівців.¹ Вона не увійшла навіть репрезентативний огляд пам'яток романської епохи Тібора Геревіча.² На відміну від нього на будівлю звернув увагу Ерне Фьорк, котрий під час класифікації типів церков назвав її (разом з церквою села Маріафалва) прикладом пам'яток з єдиним внутрішнім простором, тобто з однаковою шириною нави та апсиди, без будь якої згадки про різницю в часі будівництва двох частин будівлі.³ Однак те, що

1. Загальний вид церкви з південно-західної сторони

2. Церква з південно-східної сторони під час дослідження

3. Північний фасад церкви під час дослідження

Іштван Мьоллер у 1892 році обстежив церкву і склав про неї свою думку, успішно полягав в основу реформатських публікацій, датуючих її таким чином другою проловиною XIII століття.⁴ У колі фахівців церква й надалі відігравала маргінальну роль і викликала увагу лише як близько споріднена з храмом села Чарода (Csaroda).⁵ За останній період вона увійшла в огляди, які займаються Закарпаттям,⁶ але справжній перелом нарешті приніс початок досліджень і реставрації у 2006 році (мал. 2-3). Ці роботи виявилися настільки результативними, що нарешті викликали потребу проведення монографічного аналізу: таким чином у 2009 році Рената Герцег написала першу окрему наукову працю про дану пам'ятку.⁷ Разом з просуванням досліджень видається доцільним повторний розгляд пов'язаних з церквою проблем, звертаючи увагу і на те, що за останні десятиліття історіографія також принесла нові результати стосовно Ужанського комітату.

Адже у фаховій літературі досі з'явилося чимало помилкових даних,⁸ які походять з того, що під назвою Паладь в наших

джерелах згадується кілька сусідніх маєтків. Так у 1325 та 1327 роках сини жупана Якаба Панкі, а також вони разом з двоюрідними братами розподілили свій маєток, зокрема і Паладь.⁹ Визначальні дослідження Пала Енгела стосовно Ужанського комітату привернули увагу на те, що тут насправді мова йде про сусіднє поселення Комарівці.¹⁰ Так само вводять в оману ті дані, згідно з якими палатин Фінта з роду Аба обміняв Паладь з сином Яноша, Бенедекком і сином Чіпана, Марцелом.¹¹ Адже цей маєток під назвою Велика Палагія і пізніше залишився у володінні нащадків Марцела – родини Кішселменці, таким чином можемо припускати, що тут мова йшла про такий шматок паладьської землі, який пізніше увійшов до складу Великих Селменців (Velké Slemence).¹²

Однак ця грамота може нам допомогти пізнати ранню історію поселення. Адже з неї ми дізнаємося, що згадуваною землею Фінта володів на правах королівського дарування. Відомо, що Фінта з роду Амаде завдяки послугам королю Ласло IV отримав високі посади (воєвода 1278 р., палатин 1280-1281 рр.) і роздобув величезний маєток, зокрема і королівські землі в Ужанському комітаті.¹³ Хоча його славний період у 1281 році закінчився, його брат Амаде незабаром досяг ще більших владних висот, і таким чином отримав весь Ужанський комітат.¹⁴ Саме так могла перейти в руки представників роду Аба і справжня Паладь, яку у 1298 році вже бачимо у володінні майстра Яноша, сина Якаба.¹⁵ Названий з цього моменту Яношем Паладі згадується в джерелах як прихильник роду Аба.¹⁶ Отож не виключено, що він отримав Паладь за службу роду Аба волею Амаде, який користувався королівськими правами на території своєї олігархії.¹⁷ Його нащадки володіли селом до 1404 року, коли через зраду втратили його, і повернули лише в 1433 році.¹⁸ Після цього вони вже твердо утримали свій маєток протягом наступних століть. Родина не відіграла визначальну роль, однак належала до більш знатної верстви заможних дрібних дворян.

Щодо церкви села у нас вже менше даних. Парафія певне діяла під час складення реєстрів папської десятичини, адже її священик у 1334 році сплатив 4, а в 1335 – 5 грошів.¹⁹ З більш пізнього джерела нам стає відомим і покровитель церкви: адже в майновій домовленості з 1462 року згадується церква названа в ім'я Святого Михаїла, розташована навпроти особняка Міхая Паладі.²⁰

У другій половині XVI століття церква вже у користуванні реформатської конфесії,²¹ представники якої протягом XVII–XVIII століть проводить поступові ремонти.²² Зміни відбулися і в XIX столітті, серед них найважливіша – реставрація 1895 року за проектом Отто Стегло.²³ Останніми роками роботи навколо церкви були постійними, таким чином у 2006 році відновлено дзвіницю, у 2007-му – південну стіну, у 2008-му – гонтову покрівлю, у 2009-му обстежили розписи, а в 2010-му виготовили новий дзвін.²⁴

Відновлена таким чином церква височіє над краєм на пагорбі в центрі села. Перед західним фасадом церкви з одною навою, побудованої з цегли, розташований притвор розмірами 3 × 3,5 м.

Нава і апсида завширшки однакові. Апсида закінчується трьома гранями восьмигранника. Будівля опирається на контрфорси кількох видів: на чотирьох рогах апсиди розташовані армовані опори, розчленовані карнизом-капельником, перекриті майже горизонтальною плитою великої поверхні, покритою гонтом. Товщий і нерозчленований контрфорс майже в центрі південної стіни, подібний до якого, але нижчий стоїть в центрі північної стіни (трошки західніше у порівнянні з південним), а також на половину нижчий в середині східної стіни. Ніби в якості продовження поздовжніх стін західну стіну також підпирають два нижчих контрфорси. У західному боці середньої опори південної стіни оформлено нішу.

4. Замурований південний портал

Інтер'єр церкви освітлюють великі, сегментовані вікна: на південній стіні два (з двох боків контрфорса), а також на південно-східній стіні апсиди і на північній стіні навпроти східного вікна південного боку. В середині західної стіни, над притвором, а також на такій самій висоті в західному кінці південної стіни розташовані відносно широкі вікна з півциркульним завершенням. В південній стіні бачимо кам'яне обрамлення замурованого portalу: він мав стріласту форму, архівольт і карниз з зовнішнього боку завершувалися циліндричним членуванням (це ймовірно обрамлення наріжного пазу), примикаюче до рогового елемента (із обрамлення на сьогодні збереглися дві опори і закінчення архівольту з лівого боку). Зони капітелю portalу бракує з обох боків (мал. 4).

Церкву довкола оточує простий цоколь з розкосом, що східніше від контрфорсів південного боку продовжується трохи нижче. Його триступінчастий карниз, що складається з циліндричного членування і викружки, безперервно обіймає апсиду і наву, за винятком західної стіни. Західний фасад охоплюють дві лізени, що починаються від кутових контрфорсів і продовжуються у карнізі, що ступінчасто обрамлює фронтон.

В центрі західного фасаду розташована струнка дзвіниця, яка закінчується витягнутим шпилем з ганком і чотирма фіалами. Під ганком з усіх боків бачимо карниз із зубчастим орнаментом, під яким відкриваються віконні ніші. Вони закінчуються непобіленим цегляним карнизом зубчастого оформлення. Вікна з усіх боків дводільні, розчленовані колонами з цоколем типу аттику і карнизом з товстим ехімом. Під зоною вікон розташована ще одна віконна ніша, але вже не прорізна отворами.

Вагу дзвіниці з одного боку тримає західна стіна, а з другого боку – два стовпи форми призми, що стоять вільно в інтер'єрі церкви. Вони розміщені на високому двоступінчастому цоколі, і зверху також мають двоступінчасте закінчення. Ці стовпи тримають і західні хори, нижній ярус яких перекритий бочарним склепінням і приєднується до простору нави трьома півциркульними отворами. Арки починаються зі стін без консолей.

5. Інтер'єр церкви в напрямку до заходу

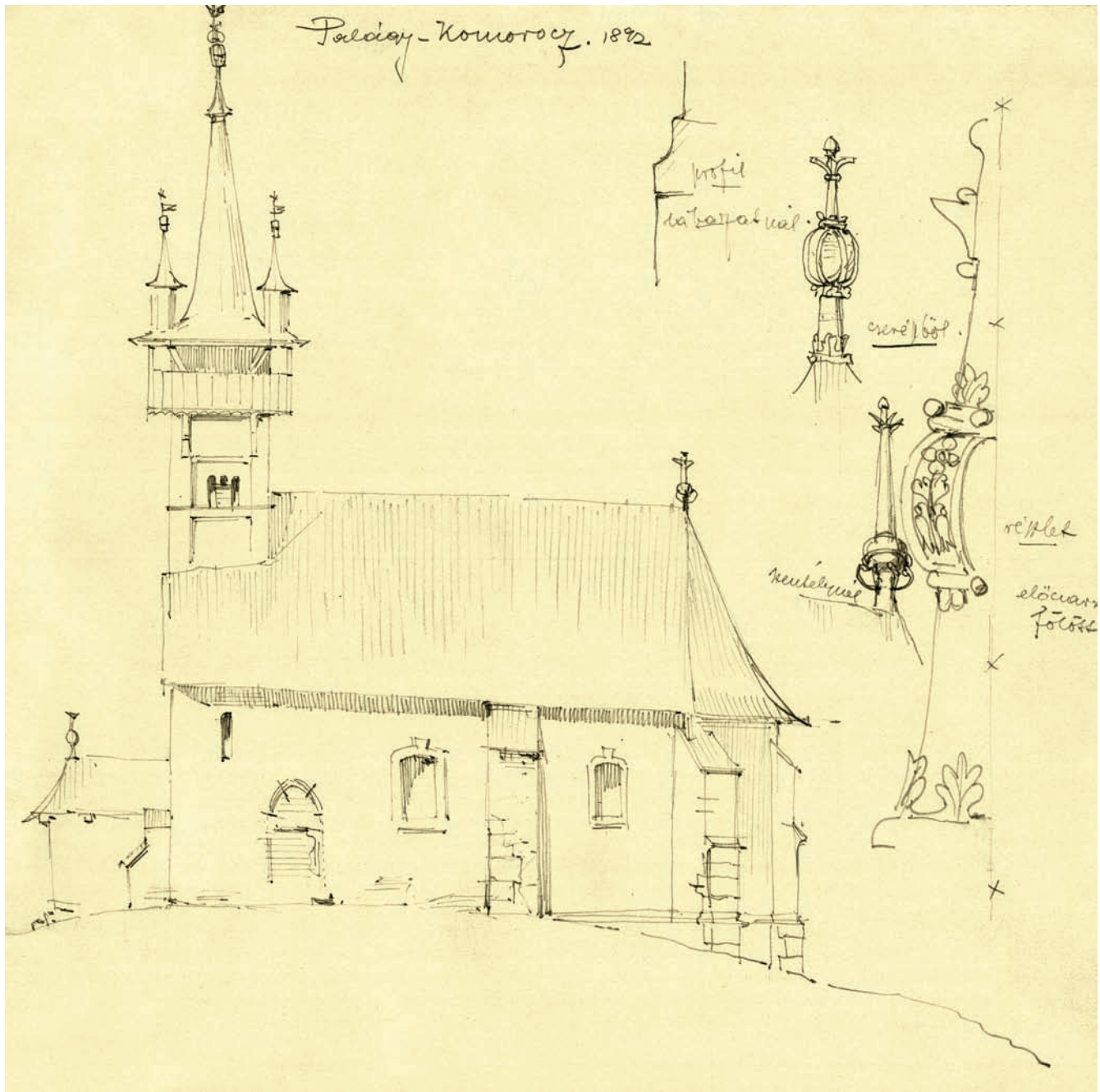
6. Нижня частина хорів в напрямку до півночі

На південному боці площина стіни низу хорів розташована південніше, ніж у випадку нави, інтер'єр якої таким чином трошки вужчий (мал. 5).

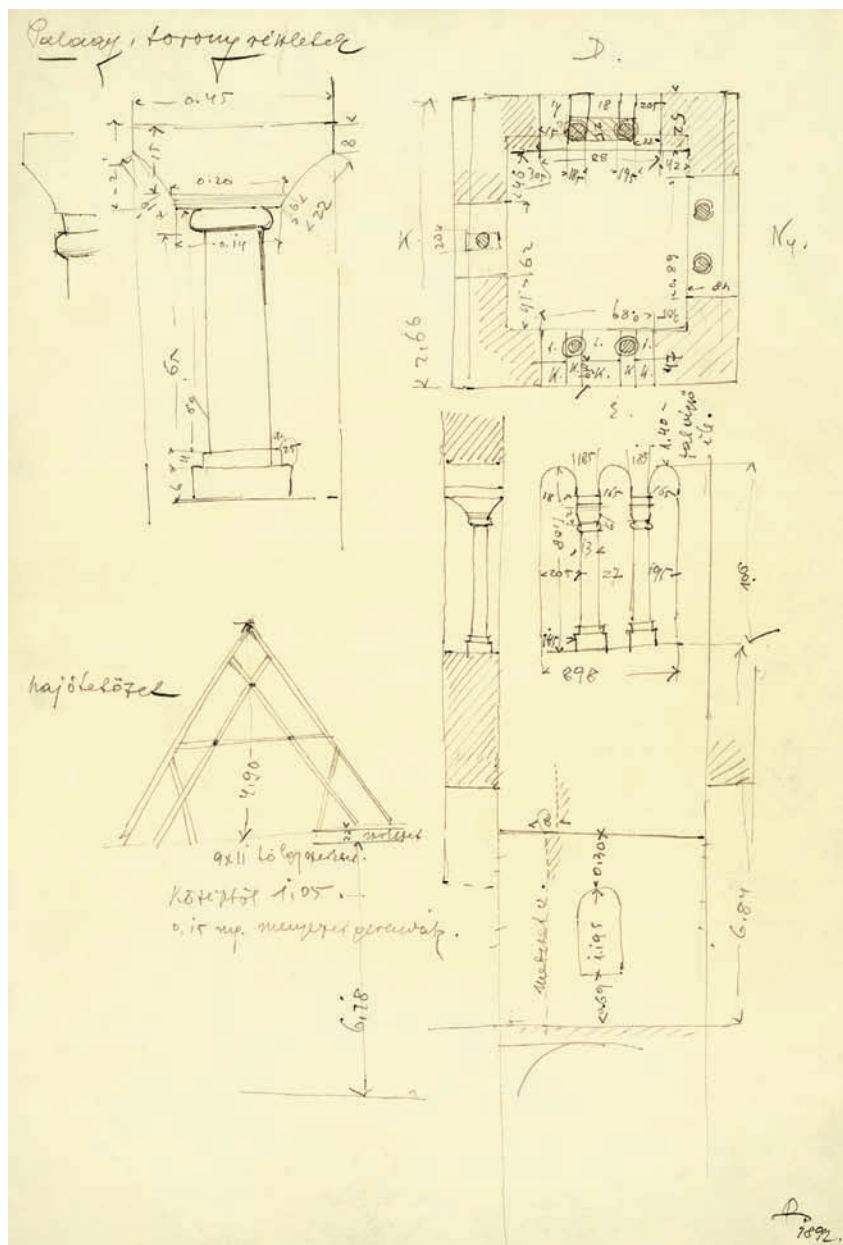
Середній ярус західних хорів, тобто другий поверх дзвіниці примикає до нави отвором з параболоїдною аркою. Цей середній простір приєднується до двох бокових просторів півциркульними отворами. Згадувані бокові простори зі сходу закінчуються балюстрадою, однак балюстрада середньої частини переривається, адже хори були розширені в напрямку нави, аж до лінії південного вікна. На цьому поверсі ніде немає склепіння (мал. 6).

Всередині церква завдовжки досягає 16 м, а завширшки – 6 м, товщина стіни приблизно 80 см. На північній стіні на відстані 4,8 м від хорів простягається вертикальна тріщина, яка майже співпадає з лінією північного контрфорсу. На даний момент немає сліду триумфальної арки.

Нинішній вид береже пам'ять кількох періодів будівництва. Окрім відновлювальних робіт минулих років, які не призвели до структурних змін, сьогоденнє оформлення практично пов'язане з реставрацією 1895 року. Пам'ять про це увіковічена на меморіальній дошці, розміщеній на західній стіні притвору над

7. Південний фасад до реставрації, фрагмент (Іштван Мьоллер, 1892 р.)

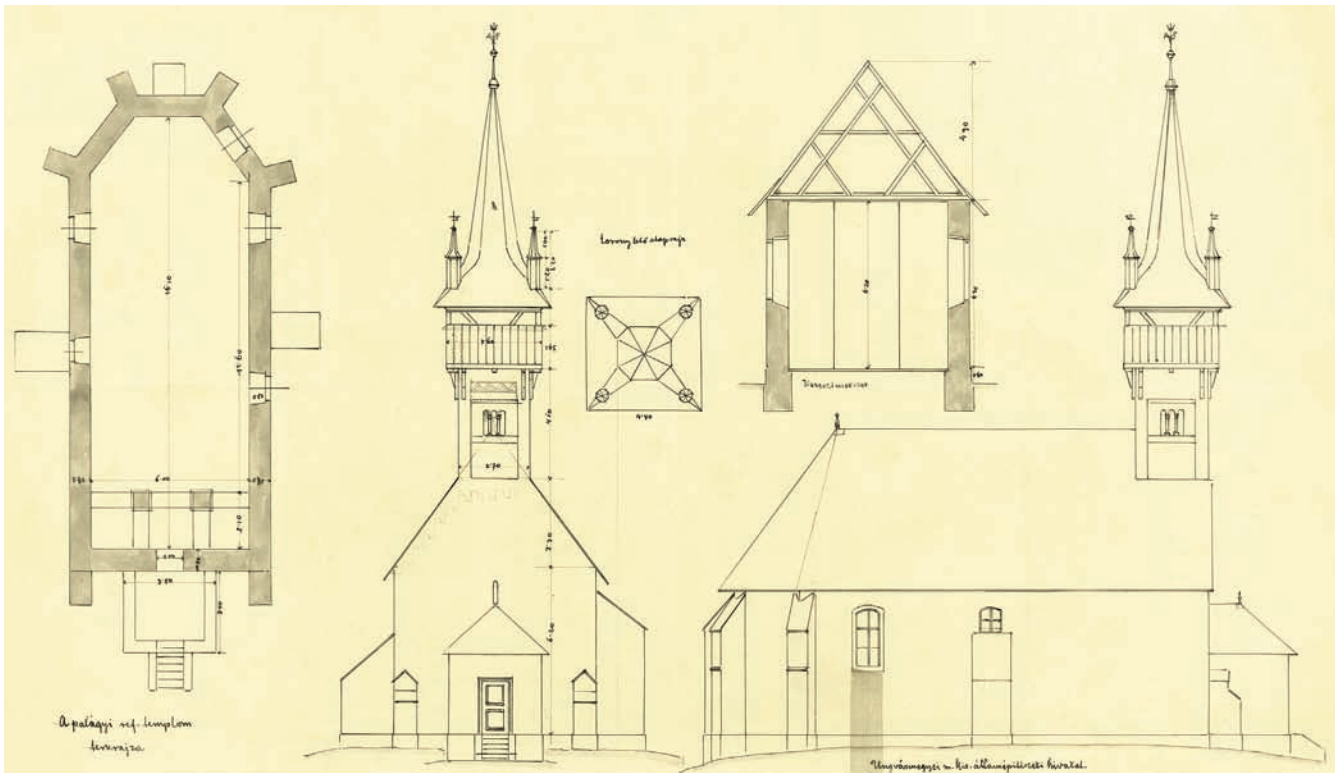

8. Фрагменти дзвіниці до реставрації (Іштван Мьоллер, 1892 р.)

входом.²⁵ Ця реставрація відбулася після меншого поточного ремонту 1880-их років,²⁶ за ініціативою громади. Її первинною метою було розширення церкви, однак для цього не вдалося заручитися дозволом міністра з питань релігії і освіти. Іштван Мьоллер у 1892 році побував на місці, підготував заміри²⁷ і звіт (мал. 7-8). В ці часи провів дослідження і інженер Угорського Королівського Управління державної архітектури в Ужанському комітаті, Берталан Кемень (мал. 9).²⁸ Ця справа продовжувалась і в 1893-1894 роках, і через затримку реформатський єпископ Берталан Кун також намагався прискорити отримання дозволу. На прохання Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури Мьоллер передав справу Отто Стегло,

котрий 3 серпня 1894 року відвідав село. На підставі його звіту комітет не висунув претензії проти робіт з заміни покрівлі, однак і фінансової допомоги не виділив. Проте підтримав реставрацію дзвіниці відповідно до його первинного стилю. У листопаді 1895 Стегло підготував відповідний проект,²⁹ який (з урахуванням певних поправок, рекомендованих Фрідешем Шулеком) зрештою реалізували.³⁰

Порівнюючи збережені документи з теперішнім виглядом церкви, можна констатувати, що найбільш значних змін дійсно зазнала дзвіниця. Не лише шпиль і його ганок були відтворені заново (у подібній до старої, а не ідентичній з нею формі), але і зубчасті орнамент та карниз з'явилися саме тоді.³¹ Модифікували

9. План церкви, західний та північний фасади до реставрації (Берталан Кемень)

і дводільні вікна: на кресленнях Мьоллера однозначно бачимо, що первинно подвійне дводільне вікно було лише на східному боці, а з трьох інших напрямків прорізи були тридільними³² – їх Стегло всюди замінив на подвійні, і звичайно замінив і середні колони. Їх оригінальні форми також відомі перед нами завдяки рисункам Мьоллера: замість нинішнього цоколю типу аттики тут бачимо східчастий цоколь; єхін переважно відповідає сьогоdnішньому, але під ним на малюнку немає сліду шийки; напроти цьому Мьоллер зображає такий імпорт з дугоподібним боком, який в наш час замінюють зовсім інші форми.

Уявлення Стегло з'являються на малюнку Кемєня не тільки стосовно цегляних декорацій дзвіниці, але і щодо західного фасаду: доповнення олівцем тут позначають півциркульний карниз у завершенні фронту. Врешті-решт це було реалізовано не таким чином, а простіше, у формі прямокутної ступінчатості. Подібний східчастий карниз розмістили і на фасаді притвору. Вікно над притвором за малюнком Мьоллера було вузьким від сьогоdnішнього і мало амбразурне обрамлення з розкосом в середину, так само як і південне вікно хорів: таким чином обидва прорізи були розширені в ці часи. Про вигляд північного фасаду до реставрації нас інформує лише рисунок Кемєня, на якому над контрфорсом в центрі стіни позначено вікно з сегментарним завершенням (його бачимо і на плані Мьоллера). На сьогодні від нього не залишилося і сліду, ймовірно саме тоді і цей отвір замурували. Внесли зміни і в контрфорси: опори на рогах апсиди до реставрації мали стрімку перекриття і простягалися аж до

головного карнизу. Середній контрфорс південної стіни також мав бути вищим від сьогоdnішнього. А західні раніше були двоярусними з шатровим перекриттям на верхній частині, замість чого було використано уніфіковане стрімку закінчення. На малюнку Мьоллера позначений і такий профіль з чверть-викружою, від якого на сьогодні також не залишилося сліду.

У порівнянні з цим втручання попередніх століть не здаються визначальними. Протягом століть реформації могли бути оформлені вікна з сегментарним завершенням, північний, південний і східний контрфорси, і можливо з цієї епохи походить і головний карниз. Переважна частина цих робіт пов'язана з реконструкцією 1729 року, про яку нагадає надпис на східній стіні інтер'єру; розширення хорів відбулося у 1791-му, а північний контрфорс зведено у 1819-му році. Церква раніше мала склепіння, яке обрушилося у 1650 році.³³

Однак не можемо пов'язувати з періодом реформації полігональну апсиду.³⁴ Хоча підозру може викликати, що вона має таку саму ширину, як і нава, і що немає і сліду триумфальної арки, однак цьому протирічить виявлення у стіні апсиди під час дослідження 2006 року пізніше замуруваних дверей до ризниці, пастофорію і сідлії.³⁵ На сьогодні оригінальні готичні форми зберегли лише капельники контрфорсів, чого недостатньо для точнішого датування, проте прийнятним часом розширення здається XV століття.³⁶

Найбільш рання частина церкви – це її західна половина, по суті нава і дзвіниця з її західними хорами. Дзвіниця, що

опирається на середню частину хорів, – характерна конструкція періоду династії Арпадовичів, найближча споріднена церква такого типу стоїть у Чароді. Подібним є і оформлення подвійних окон, хоча в Чароді воно багатше, адже використовувалось на двох ярусах. В Паладі нам не відома первинна форма карнизу, нинішня була виготовлена у 1895 році. Колони-членування також не оригінальні, в своєму нинішньому вигляді вони подібні до чародайських, однак дугоподібний імпост, зображений на рисунку Мьоллера, здається більш давньою формою. Найбільш характерну, достовірну форму зберегло кам'яне обрамлення південного порталу: його оформлення з роговим членуванням – характерне рішення XIII століття, але на Закарпатті зустрічається і на початку XIV століття (напр. Тячів, в іншій формі Хуст, Вишково)

Церкву прив'язує до Чароди і його місцевості й інше, а саме нещодавно виявлені фрески. Сцена «Зішестя Христа в пекло» на південній стіні і зображення легенди Святого Ласло на східній

стіні західних хорів безперечно належить до тієї групи, яка крім Чароди складається ще з розписів Лоні (Lónya), Лашкода (Laskod) і Горян (Gegény). Ці фрески можна датувати першою декадою XIV століття, що відповідає хронологічному місцю і паладського розпису. Цілком ймовірно, що на той час, коли церква з'являється в реєстрах папської десятини, вже не тільки стояла будівля, але був готовий і розпис. На такій підставі мало вірогідно, щоб церква була зведена ще за часів королівського маєтку, як викликає сумніви й те, щоб будівництво пов'язувалось з коротким і неспокійним пануванням роду Аба. Найбільш ймовірно, що замовниками будівництва церкви були представники родини Паладі, які отримали у володіння поселення наприкінці XIII століття, і запозичили своє прізвище саме від назви села. Таким чином церква Паладі Комарівців є хорошим прикладом репрезентативних потреб амбіційної, але володіючої обмеженими матеріальними можливостями родини з верстви дрібного дворянства.

Примітки:

- ¹ Різне. Діяльність Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури. *Археологічний вісник*, 27. 1893. 380. перелічує серед обговорюваних справ і паладську церкву.
- ² GEREVİCH 1938a. З Ужанського комітату його увагу викликали лише Горяни.
- ³ FOERK 1929. 130.
- ⁴ HARASZY 1931. 327. – продовження: KOVÁTS 1942. 545.
- ⁵ ENTZ 1955. 212, 214, мал. 12–13.
- ⁶ Напр.: DESCHMANN 1990. 63–64; HORVÁTH–KOVÁCS 2002. 42–45.
- ⁷ GERCEG 2009. 73–79.
- ⁸ Таким чином наївність припускати те, що Святий Ласло дарував село родині Паладі – іменованих так насправді через кілька століть пізніше саме за назвою поселення, отож вони навряд чи могли згадуватись у дарувальній грамоті за таким прізвищем. Див. HARASZY 1931. 325; HERCZEG 2009. 73.
- ⁹ 1325: АО II: 173: No 156; АОКЛ. IX: 15–16: No 11. – для порівняння: CSÁNKI I. 396; 1327: АОКЛ. XI: 287–288: No 616.
- ¹⁰ ENGEL 1998. 53.
- ¹¹ ÁUO IX: 269: No 189.; REG. ARP. II/2–3: 270–271: No 3086; KARÁCSONYI 1900/1901. I: 44. – KARÁCSONYI 1995. 58. – див.: HERCZEG 2009. 73.
- ¹² ENGEL 1998. 68–69.
- ¹³ KARÁCSONYI 1900/1901. I: 23–24, 44. – KARÁCSONYI 1995. 37–38, 58.
- ¹⁴ KARÁCSONYI 1900/1901. I: 40. – KARÁCSONYI 1995. 54; ÁUO V: 2–4: No 2 і XII: 496–498: No 413 – див. ще: ENGEL 1998. 40–41.
- ¹⁵ АО I: 165–166.: No 193–194.
- ¹⁶ В 1290-их роках: FEJÉR VIII/1: 258: No 129 і 565: No 293. – Критику датування Фесера див.: ENGEL 1998. 65, примітка 258.
- ¹⁷ Див.: ENGEL 1998. 41.
- ¹⁸ ENGEL 1998. 65, примітка 260 – див. ще: CsÁNKI I. 406.
- ¹⁹ MON. VAt. I/1: 350, 366.
- ²⁰ Будапешт, MOL, Архів конвенту в Лелесі, Prot. IV. fol. 71b – цитує: Енц 1955. 214.
- ²¹ DESCHMANN 1990. 63., згідно якому від 1575 року реформатська церква, що ймовірно є перебільшеною інтерпретацією того факту, що в цей час вже тут поховали Ференца Салаї, епітафія якого збереглася вмурованою в південно-західний контрфорс, див.: HERCZEG 2009. 74.

- ²² Згідно з протоколами, що зберігаються в парафії, в літературі згадуються ремонти 1617, 1650, 1729, 1791 років, див. DESCHMANN 1990. 63. і HERCZEG 2009. 74.
- ²³ Центр імені Форстера, Науковий архів, документи Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури, 1894/97, 149. (звіт Стегло, 5 серпня 1894 року), 190 і 1895/13, 31, 33.
- ²⁴ За словами священика, 17 березня 2012 року.
- ²⁵ *Відремонтовано на кошти церковної громади у 1895 році за часів священика Йозефа Тотта і опікуна Іштвана Гонведа Варги.*
- ²⁶ У 1887 році відремонтували вікна, а в 1889 році зміцнили портал. GERCEG 2009. 75.
- ²⁷ Центр імені Форстера, Науково-технічний архів, архівний №: К 7007: південний фасад і деталі конструкцій (опубліковано: DESCHMANN 1990. мал. 54); К 7009: західний фасад, К 7010: план західних хорів і його вид зі сходу (опубліковано: ENTZ 1955. рис. 12–13), К 7011: профіль дзвіниці, колона вікна і покрівля нави; К 7012: план.
- ²⁸ Центр імені Форстера, Науково-технічний архів, архівний №: К 7013.
- ²⁹ Центр імені Форстера, Науково-технічний архів, архівний №: К 7008 – публікує: HERCZEG 2009. рис. 3.
- ³⁰ GERECZE 1906. 961; HERCZEG 2009. 75. Дякую Жужанні Бако та Іштвану Бардої за те, що передали мені в розпорядження відповідні частини каталогу Стегло, над яким працюють.
- ³¹ Не знаємо, чи вони існували і раніше. На рисунках Мьоллера і Кеменя їх немає, в останні вони домальовані олівцем. Зубчастий орнамент залишає місце і для центральної консолі ганку, а це певне не середньовічний задум.
- ³² Серед них південний перебуває в такому поганому стані, що його колони-членування замурували, див. Центр імені Форстера, Науково-технічний архів, архівний №: К 7011.
- ³³ Див.: HERCZEG 2009. 74.
- ³⁴ Як це робить HERCZEG 2009. 74. посилаючись на HORVÁTH–KOVÁCS 2002. 45, де напроти йде мова про розширення XV століття.
- ³⁵ KISS LÓRÁNT: *Паладь-Комарівці, Закарпаття. Часткове дослідження стін реформатської церкви*. Рукопис. ООО «Імаго Пікта» Тиргу Муреш, 2006.
- ³⁶ DESCHMANN 1990. 63.

Лоранд Кіши

Паладь-Комарівці (Palágykomorócs), розкриття настінних розписів церкви

Фрески було знайдено у 2006 році в результаті проведених на місці дослідницьких робіт. Розчистка та консервація продовжувалася у 2009 та 2012 роках.

На основі наших наявних знань розписи були виготовлені на північній та південній стінах нефу, а також на східній стороні мурованого парапету хорів романського стилю. На цегляну кладку з розшивкою було нанесено товстий шар вапняної штукатурки, на який було зроблено фігуральний розпис. Основні кольори розписів - це багровий, охряний, чорний, білий (вапно) та змішані з цих кольорів відтінки. Восени 2009 року на південній

стіні нефу на висоті хорів було розкрито поверхню майже 5 м², на північній стіні нефу – 1 м², а також було розкрито південну частину парапету.

Розкритий на південній стіні нефу розпис зображає Христа на порозі до пекла: в одній руці тримає корогву, а другу простягає в сторону бородатого чоловіка та жінки з короною на голові. Позаду двох образів фон є темним, на якому можна читати напис Люцифер. Біля голови Христа видно монограми його імені на грецькій мові: ХРС (*малюнок 10-12*).

10. Зісхестя Христа до пекла

11. Зображення жіночої постаті з короною під час розчистки, під прохідним світлом

12. Зображення жіночої постаті з короною після реставрації

13. Легенда Святого Ласло на балюстраді хорів

14. Сцена «Боротьба»

15. Дівчина зі сцени «Боротьба»

16. Фрагмент крилатого ангела на північній стіні нефу

На розкритій меншій поверхні північної стіни нефу було знайдено фрагменти крилатого ангела. Добре помітні його крила багрового кольору та жовтий німб.

На балюстраді хорів можна розпізнати фрагмент сцени із легенди Святого Ласло: сцена знизу обрамлена товстою багровою смугою (малюнок 13). Поряд з деякими маленькими фрагментами можемо розпізнати сцену «Боротьба». Верхню частину картини покривають зведені на середньовічні хори нові дерев'яні хори. На видних фрагментах можна розпізнати лати Святого Ласло, строкате вбрання половця та бойову сокиру, яка вдарена в Ахіллесову п'яту половця. Втручання 2012 року чіпало поруччя західної частини хорів романського стилю. На північній частині балюстради протягом розкриття стала видимою фігура дівчини, яка сокирою поранила ногу половця, який бореться, а також фрагмент сцени Гоніння (малюнок 14-15).

Після розкриття стало однозначним, що сцена легенди була намальована справа наліво. Поблизу північної стіни нефу перед сценою Гоніння було знайдено заключну вертикальну лінію багрового кольору. Як розпис сцени справа наліво, так і спрощення легенди трьома сценами вказує на схожість до настінного розпису з зображенням Святого Ласло в церкві села Лашкод. Розпис сцени в Паладь-Комарівцях на західній балюстраді хорів є

визначковим. Обидві фрески можна віднести до географічно та характерно обмеженої групи настінних розписів, для яких характерна тотожна техніка виготовлення та однакові стилістичні риси (Лашкод, Віжой, Лоня, Горяни, Чарода). Настінні розписи малювалися на товстий вапняний шар, або на багату вапном тонку штукатурку, товщина якої не перевищувала товщину 0,5 см. Настінний розпис має товстий, намальований пензлем ескіз жовтого або багрового кольору. Настінні розписи всюди зустрічаються на найранішому шарі. Використані кольори перш за все відносяться до ангобних розписів (різні відтінки оксиду заліза), а також являють собою вапно та чорно-пречорний колір.

Для завершення робіт на північній стіні нефу нами було проведено декілька дослідницьких зондажів. Поблизу хорів на висоті 200 см було виявлено фрагмент голови з німбом. Можемо припустити, що на північній стіні нефу могли бути два, розміщені один під одним, регістри. Внаслідок надзвичайно потрісканого стану фрагменту ми опрацювали його і знову покрили штукатуркою.

Фотознімки виготовив Аттіла Мудрак (1, 4-6, 10, 12-15), Аттіла Ковач (2-3) та Лоранд Кіши (11), джерело архівних матеріалів: Центр імені Форстера ТтК 7007 (7), ТтК 7011 (8), ТтК 7013 (9).